

Аширова А.Т.,
Абдрахманова Ж.Ә.

Қазақ тілді оқытудың негізгі мәселелері

Қазіргі таңда, қоғамдық-әлеуметтік мүддеге сәйкес қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде ғылым саласында да толыққанды қызмет етуінің негізін қалыптастыруда, ең алдымен, ғылыми тілдің мәртебесін айқындау аса маңызды. Себебі ғылым саласындағы мәтіндердің тілін ғылыми тіл мен ғылыми стильдің қайсысына жатқызуға болады деген сауал осы күнге дейін біржақты анықталып, өзінің шешімін тапқан емес. Екіншіден, ғылыми тіл бірліктерінің ара-жігін ашып, олардың өзіндік ерекшеліктерін, сөздік түрлерінде орналасу орындарын анықтау, олардың ғылыми сипаттамаларын жасаудың қажеттілігі де белгілі болып отыр. Үшіншіден, терминологиялық бірліктерді сөздіктердің негізгі типтері мен түрлерінде лексикографиялаудың басты заңдылықтары мен әдіс-тәсілдері қандай болатынын айқындау бүгінгі таңдағы терминология үшін де лексикография үшін де аса маңызды болып отыр.

Түйін сөздер: қазақ тілі, мемлекеттік тіл, терминологиялық бірліктер, лексикографиялаудың басты заңдылықтары.

Ashyrova A.T.,
Abdrahmanova Z.A.

The main problems in the study of the Kazakh language

Currently, respectively, in social and community interests to the Kazakh language as the official language fully served in the field of science, it is important to reveal the status of scientific language. Because the problem of where to bring language text in the field of science in scientific language and scientific style is still determined by the one-sided, not solved yet. Second, the need to disclose known units of scientific language, identify their advantage, the location in the dictionary type, making their scientific description. Third, leksikografirovat (lexicalization) terminological units in the main types and kinds of dictionary to determine what should be the main laws and methods for terminology and lexicography is very important.

Key words: kazakh language, the official language, lexicalization, terminological units, methods for terminology and lexicography.

Аширова А.Т.,
Абдрахманова Ж.Ә.

Основные проблемы при изучении казахского языка

В настоящее время, согласно общественно-социальным интересам, для полноценного использования казахского языка в сфере науки крайне важно раскрыть и исследовать статус научного тезауруса государственного языка. На сегодня проблема корректного соотношения языка в сфере науки и научного языка, научного стиля не решена или определяется односторонне. Фиксируется также необходимость раскрытия лексем научного языка, определение преимуществ, расположения в словарном типе, их научное описание. Необходимо лексикографировать (лексикализация) терминологические единицы в основных типах и видах словаря, определить, какими должны быть главные законодательные действия и методики определения и контроля современной научной терминологии.

Ключевые слова: казахский язык, государственный язык, терминологические единицы, лексикализация.

**ҚАЗАҚ ТІЛДІ
ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Еліміздің егемендік алуы мен қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуына байланысты ана тіліміздің өз шешімін күтіп тұрған көкейкесті мәселелері жеткілікті. Қазіргі кезде күллі әлемге жайылып келе жатқан жаһандану процесі әсіресе ұлттық ерекшелікті, ұлттық құндылықтарды сақтауға орасан кедергі келтіруде. Осындай қиын кезеңде тілімізді сақтап қалу, дамытып, күшейтудің басты амалдарының бірі – ұлттық ғылым тілін, оның терминологиясын дамыту. Қазақ тілін ғылыми тілі ретінде дамытудың басты жолдарының бірі – ғылыми тілдің мәртебесін айқындау, терминологиялық бірліктердің құрамын реттеу, олардың мағынасын ашудың әдіс-тәсілдерін анықтау. Академик Ә. Қайдар, атап көрсеткендей, ең алдымен, ана тіліміздің тұғырына тірек болар үш тағанын – жазу-сызуын (ұрпақ арасын жалғастырар алтын көпірін), ономастикасын (жер бетіндегі ескерткішін) және терминологиясын (оның баю, жаңару көзін) берік ету қажет. Осымен байланысты терминология саласында жүргізілетін жан-жақты ғылыми зерттеулер оның ғылыми тілін дұрыс қалыптастыруға көмектеседі. Терминология мәселелері қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ж. Аймауытұлы, Х. Досмұхамедұлы, Қ. Кемеңгерұлы, С. Жиенбаев еңбектерінен бастау алса, қазақ ұлттық терминологиясының өзекті мәселелері Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиұлы, Ш. Құрманбайұлы зерттеулерінде жаңа сапалық та мазмұндық деңгейде шешімін тапты. Терминологияның ғылыми-теориялық мәселелері орыс тіл білімінде А.А. Реформатский, В.В. Виноградов, Н.А. Баскаков, Д.С. Лотте, В.П. Даниленко, В.М. Лейчик, А.В. Суперанская т.б. ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Терминологияның жекелеген салалық жүйелерін кешенді түрде, жан-жақты зерттеп, салалық терминдердің құрамы мен құрылымын анықтап, оларға дұрыс анықтама берудің қазақ тіл білімі үшін қаншалықты маңыздылығын С. Ақаев, Ш. Біләлов, К. Аяпбергенова, М. Молдажаров, К. Күркебаев, А. Қоңырова, Ә. Нұржанова, С. Сәрсенова т.б. ғылыми еңбектері айқын дәлелдейді. Терминологиялық сөздіктердің құрылымы мен жүйесін, жалпы терминологиялық сөздікті жасау мәселелерін қарастыратын сала ретіндегі қазақ терминографиясын қалыптастырудың негіздерін зерттеген Е. Әбдірәсіловтің, ғылыми тіл құрылымын анықтауға арналған С. Әлісжановтың, терминологиялық жүйедегі когнитивтік құрылымға назар аударған С.

Исанова, М. Қожаевалардың ғылыми еңбектерін қазақ терминологиясындағы жаңа бағыттағы жақсы нәтиже деп бағалауға болады.

Қазіргі таңда, қоғамдық-әлеуметтік мүддеге сәйкес қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде ғылым саласында да толыққанды қызмет етуінің негізін қалыптастыруда, ең алдымен, ғылыми тілдің мәртебесін айқындау аса маңызды. Себебі ғылым саласындағы мәтіндердің тілін ғылыми тіл мен ғылыми стильдің қайсысына жатқызуға болады деген сауал осы күнге дейін біржақты анықталып, өзінің шешімін тапқан емес. Екіншіден, ғылыми тіл бірліктерінің ара-жігін ашып, олардың өзіндік ерекшеліктерін, сөздік түрлерінде орналасу орындарын анықтау, олардың ғылыми сипаттамаларын жасаудың қажеттілігі де белгілі болып отыр. Бұл мәселелердің ғылыми шешімін табуы терминдер мен номендерге түрлі лексикографиялық еңбектерде дұрыс анықтама беруге негіз болмақ. Үшіншіден, терминологиялық бірліктерді сөздіктердің негізгі типтері мен түрлерінде лексикографиялаудың басты заңдылықтары мен әдіс-тәсілдері қандай болатынын айқындау бүгінгі таңдағы терминология үшін де лексикография үшін де аса маңызды болып отыр.

XX ғасыр ғылымында кеңінен сөз болған жаңа проблемалардың бірі – ғылым тілі. Аталмыш термин философия және лингвистика салаларында қарастырылды. Философтардың көпшілігі оны, бір жағынан, ғылыми білім ретінде, екінші жағынан, сол ғылыми білімді игеруге қажетті ғылыми аппарат ретінде түсінді. Алғашқы, кең мағынадағы философиялық түсінік бойынша *ғылым тілі* – жүйесі мен құрылымы бар жалпы *ғылыми білім* ұғымын қамтиды. Екінші, тар мағынадағы логикалық түсінік бойынша, ғылым тілі – формалды таңбалық жүйелердің жиынтығы болып табылады. Тар мағынадағы түсінік кең мағынадағы түсініктің құрамына кіреді. Екінші, тар мағынадағы, формалды логикалық тіл бірінші, яғни кең мағынадағы ғылым тілін бейнелеудің, сипаттаудың тәсілі болып табылады.

Тіл білімі ғылымында қарастырылатын лингвистикалық түсінік бойынша, кең мағынадағы ғылым тілі – ғылыми мәтіндердің тілі. Тар мағынадағы ғылым тілі – ғылыми пәннің өзіне тән салалық метатілі. Ғылыми мәтіндерді зерттеушілердің бір тобы оларды *функционалды тіл* ретінде, екінші тобы *функционалды стиль* ретінде қарастырып келеді. Ғылыми мәтіндерді функционалды стиль ретінде қабылдайтын ғалымдар оны стилистиканың нысаны ретінде түсінеді. Осы мәселені арнайы қарастырған ғалымдардың бірі С. Әлісжанов «ғылыми тіл – адам қызметіндегі ғылыми аяны қамтамасыз ететін тілдің

бір түрі, осы саланы сипаттайтын мәтіндердің жиынтығы. Ғылыми стиль функционалды, бұл термин тілдің ғылыми мәтіндердегі синтезделу заңдылықтарын қарастыру үшін қолданылады. Ғылым тілі ұғымы ғылыми стильдің ядросы мен шеткері аймағын құрайтын таңбалық бірліктердің, қолданыстардың грамматикалық және семантикалық құралдарының тұтас жүйесі. Бұл ұғымдар өзара байланысты, сондықтан контекстік синонимдер ретінде қолданыла береді» деген пікірді ұстанады [1, 38].

Ғылым тілі бойынша XX ғасырдың соңғы ширегінде жүргізілген зерттеулер жаңа нәтижелер әкелді. Ғылым тілінің дербестігі туралы, оның «шағын тілдің» бір түрі болып табылатындығы жөнінде кеңінен сөз бола бастады. Ғылыми қолданысқа алғаш XX ғасырдың 60-жылдары енген «шағын тіл» (sublanguage, подязык) термині жалпылама қолданымға кірді. Оның *жалпыхалықтық* тілдің функционалды бір түрі екендігі, әрқилы кәсіби қызмет аясында қолданылатындығы белгілі болды. Жалпыхалықтық тілдің негізгі бөлігін құрайтын әдеби тіл мен жалпылама қолданымға тән емес салалық ғылым тілдерінің арақатынасы айқындала бастады. Шетелдік ғылыми ортада бұл кезде халықтық тілдің ерекше бір түрі ретіндегі *арнайы мақсатта қолданылатын тілдер* (LSP – language for special purposes) туралы зерттемелер жасалды [2]. Шынында да, ұғымдардың нақты салаларда қалыптасқан жүйесін ашып көрсету үшін қолданылатын тілдік құралдардың жиынтығын *арнайы мақсатта қолданылатын тіл* деп те, *кәсіби тіл* деп те атауға болады.

Жоғарыда келтірілген деректер мен пікірлерді тұжырымдасақ, ғылыми тіл өзінің кең мағынасында – жалпы ғылыми мәтіндердің тілі болса, тар мағынада – салалық ғылым тілі. Ғылыми стиль – қалың оқырманға арналып әдеби тілге көшірілген ғылыми-көпшілік әдебиеттің стилі. Нақты ғылым саласының тілінде жазылған мәтінді ғылыми стильде жазылған деп санауға болмайды. Себебі, мыңдаған ғылым салалары бар, олардың өз ғылыми тілдері бар. Осылардың бәрі де жалпыхалықтық, ұлттық тілдің құрамына кіреді.

С.Е. Никитина арнайы мақсатта қолданылатын тіл бойынша жасалатын талдаудың төрт типін атайды: философиялық, стилистикалық, терминологиялық және статистикалық. «Философиялық талдау тұрғысынан ол тілдің ғылыми идеяларды бейнелеуге жарамдылығы мәселесін қарастырғанда, кәсіби ойды беруде негізгі қызметті табиғи тілдің атқаратыны белгілі болған. Кәсіби тілдің құрамдас бөлігі ретіндегі жасанды

символикалық тілдердің бұған жарамсыздығы, олардың табиғи тілдің орнын баса алмайтындығы, табиғи тілді толық ауыстыра алмайтындығы анықталған. Стилистикалық талдау жасаған кезде ғылыми тілге тән «дәлдік», «объективтілік», «экспрессияның болмауы» тәрізді белгілердің стилистикалық белгілер болып саналмайтындығы, олардың нақты мәтінге жасалған талдаудың нәтижесі болмай, керісінше, жалпы ғылыми ойлауға тән белгілер екендігі анықталған. Терминологиялық талдаудың нәтижелері кәсіби тілге өте қажетті, пайдалы болғанымен, бұл жерде ескерілуге тиісті жағдай: кәсіби тіл ұғымымен терминология ұғымы бірдей емес, терминология кәсіби тілдің лексикалық деңгейіне кіретін құрамдас бөлік қана. Статистикалық талдау кәсіби тілдің негізгі деңгейлерінің көпшілігін қамтиды, алайда, семантикада қолданылмайды. Кәсіби тілге жасалатын толық кешенді зерттеу талдаудың аталған төрт типін сабақтастыра қолданған кезде ғана мүмкін болмақ» [2].

Қазақ лексикографиясында осы мәселені зерттеген М.М. Малбақов метатіл ұғымының лексикографияда екі түрлі мағынада қолданылатынын айтады: «Бірінші, жалпы, кең мағынадағы бірінші қатардағы метатіл – белгілі бір ұғымға берілетін сипаттаманың тілі. Лексикографияның тіліне көшіргенде бұл сөздік бірліктерге берілетін сипаттаманың тілі, яғни сөздіктің метатілі болып шығады. Екінші метатіл – тіл білімінің жекелеген салалық терминдерін зерттеуде қолданылатын метатіл. Лексикографияның тіліне көшіргенде бұл лексикографияның жалпы салалық атауларының тілі, яғни лексикографияның метатілі болып шығады [3, 82-83]. Ғылыми метатіл мәселесін зерттеуші Ж. Мұсаева ғылымның кәсіби тілі туралы төмендегідей қорытынды жасайды: «біріншіден, кәсіби ғылым тілінің негізін табиғи тілдің құрайтындығы, ал символикалық таңбалардың қосалқы ғана қызмет атқаратындығы белгілі болады. Екіншіден, кәсіби ғылым тілінің стиль болып саналмайтындығы және онда қолданылатын кәсіби белгілердің стилистикалық белгілер болып саналмайтындығы айқындалады. Демек, әдеби тіл тұрғысынан жалпылама мәнде айтылатын ғылыми стиль терминін салалық кәсіби ғылым тіліне қатысты қолдану жөн болмайды. Салалық ғылым тілі – стиль емес. Үшіншіден, терминдердің ғылымның арнаулы, кәсіби тілінің, яғни метатілінің құрамдас бөлігі ғана болып табылатындығы, ғылыми тілдің терминдерден ғана құралмайтындығы белгілі болады. Демек, «салалық метатіл дегенше, салалық терминология деп неге айтпаймыз» деушілік ғылыми тұрғыдан дұрыс болмайды. Төртіншіден,

ғылыми метатіл арқылы жасалатын семантикалық талдау нәтижелерінің статистикалық тұрғыдан есептеуге келмейтіндігі белгілі болып отыр [4, 9-10] – деген қорытындыға келеді. Бұл туралы ғылым тілін зерттеген Қ. Алтайбекованың еңбегінде де кеңінен сөз болады [5]. Аталған зерттеулер барысында «салалық ғылым тілі – стиль емес» деген тұжырым жасалады. Жазушы тілі сөздігі арнаулы мақсатпен кәсіби ғылым тілінде жасалатын жұмыс. Жоғарыда жазушы тілі сөздігінің ғылыми сөздік екендігіне, оның мәтінінің ғылыми мәтін екеніне көзімізді жеткіздік. Сонымен қатар, жазушы тілі сөздігінің арнаулы мақсатпен кәсіби ғылым тілінде жасалатын жұмыс екендігіне де иландық. Келесі кезекте арнаулы мақсатпен түзіліп отырған осы еңбек ғылымның қай саласының заңдылықтары бойынша жасалып отыр деген сұрақ қояр болсақ, оған лексикографияның, оның ішінде жазушы лексикографиясының заңдылықтары бойынша жасалып отыр деп жауап береміз. Мұсаева Жанерке Олжатайқызының «Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты» атты диссертациялық еңбегінде қазақ лексикографиясының метатілі туралы жан-жақты сөз болады. Еңбектің «Қазақ лексикографиясының метатілдік негіздері» деп аталатын бірінші бөлімінде металингвистика, метатіл атаулары туралы ғылыми тұжырымдар келтіріледі. Ж. Мұсаеваның жазуы бойынша, металингвистика, метатіл атаулары ғылыми айналымға ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ене бастаған. «Тіл білімі бойынша үлкен энциклопедиялық сөздікте [6, 297] және «Тіл білімі сөздігінде» [7, 219] металингвистикаға «метатілді объектілдің сипаттау құралы ретінде зерттейтін лингвистиканың саласы» түріндегі түсінік беріледі. Металингвистика терминіне О.С. Ахмановасөздігінде: «1. (психалингвистика, экзолингвистика); 2. «Екінші қатарлы» тілдер (метатілдер) туралы ғылым» деген анықтама келтіріледі [1, 230]. Металингвистика және метатіл терминдері қазақ тіл білімінде соңғы кезде жарық көрген Ғ.Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде де қамтылады [8]. Аталмыш еңбекте металингвистикаға «тілді қолданушы адамдардың санасымен, қоғамдық өмірімен байланысты тілдің ішкі мағыналық ерекшеліктерін зерттейтін тіл білімінің саласы» ретінде түсінік беріледі. Сөздікте терминнің екінші мағынасы да (табиғи адамзат тілін нысан етіп зерттейтін «екінші қатардағы» тіл туралы ғылым) келтірілген. Осы сөздік мақалада метатіл терминіне сілтеме жасалады. Метатілге байланысты сөздік мақалада оның адамзаттың табиғи тілін объект

(«объект-тіл») етіп зерттейтін «екінші қатардағы» тіл, методологиялық тіл екендігі көрсетіледі [8, 213]. Бұл жердегі екінші қатардағы тіл, методологиялық тіл деген түсініктемеде аса құнды тұжырым жасалып отырғандығын айту қажет. Бұл біздің зерттеуіміздің тұжырымдарымен үндеседі. Одан әрі автор: «Тіл біліміндегі метатіл көбінесе объект тілдегідей тіл бірліктері негізінде жасалады. Сөйтіп, ол табиғи тілді сипаттай отырып, әрі өзі де табиғи тілдің бір бөлігі ретінде көрінеді. Тіл біліміндегі метатіл күрделі құбылыс, оның негізінде, бір жағынан, терминаралық жүйелі қатынастар, екінші жағынан, тілді зерттеуде қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінен тұратын жалпы ғылыми лексика жатыр» деген тұжырым жасайды. Ғалым, біріншіден, метатілдің терминаралық жүйелі қатынастарға қатысын өте дәл байқаса, екіншіден, метатіл негізінде ғылыми лексиканың жатқандығын да айқын білдіреді. Автор «ғылыми қатынас құралы ретінде терминнің метасөйлеуде нақты байқалатынын, олардың қатынасының лексикографиялық құралдарды жасауда, белгілі бір терминдерді түсіндіруде көрінетінін» жазады. Осы жерде терминнің мазмұны метатіл жүйесіндегі тіл бірлігі ретінде ашылатындығы да сөз болады. Бұдан әрі автор: «метатілде қабылданған тіл біліміндегі ұғымдар жүйесі методологиялық бағыттарға қатысты болып келеді. Белгілі бір бағыттың философиялық (методологиялық) негіздеріне байланысты

бір термин әртүрлі түсіндірілуі мүмкін» деген түсініктеме жасап, фонема терминінің әртүрлі фонологиялық мектептердегі әрқилы түсіндірілуін мысалға келтіреді. Шынында да, метатілдік зерттеулер осындай әрқилылықты өзара салыстыра, зерттей отырып, ғылым саласындағы ғылыми тілдің апаратын бір ізге түсіреді. Айтылғандарды қорытар болсақ, нақты ғылым саласында кәсіби зерттеу жүргізу үшін сол саланың қалыптасқан ғылыми тілі (метатіл) болуы шарт. Салалық ұғымдарды әр автордың әрқилы атаушылығы, терминдердің тұрақсыздығы ғылымның дамуына өлшеусіз зиян келтіреді. Бұл ғылымның сол саласындағы ғылыми аппарат атауларын, терминдерді жүйелі түрде зерттеудің болмауынан, салалық ғылыми тезаурустың қалыптаспағандығынан болады. Лексикография туралы базалық білімнің қажеттілігі анықтала түседі.

Жоғарыда келтірілген деректер мен пікірлерді тұжырымдасақ, ғылыми тіл өзінің кең мағынасында – жалпы ғылыми мәтіндердің тілі болса, тар мағынада – салалық ғылым тілі. Ғылыми стиль – қалың оқырманға арналып әдеби тілге көшірілген ғылыми-көпшілік әдебиеттің стилі. Нақты ғылым саласының тілінде жазылған мәтінді ғылыми стильде жазылған деп санауға болмайды. Себебі, мыңдаған ғылым салалары бар, олардың өз ғылыми тілдері бар. Осылардың бәрі де жалпыхалықтық, ұлттық тілдің құрамына кіреді.

Әдебиеттер

- 1 Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі. – Алматы, 2007.
- 2 Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. На материале лингвистики. – М., 1987.
- 3 Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері. Филология ғылымдарының докторы диссертациясы. – Алматы, 2003.
- 4 Мұсаева Ж. Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты. Филология ғылымдарының кандидаты авторефераты. – Алматы, 2006.
- 5 Алтайбекова Қ. Терминологиялық бірліктердің лексикографиялық сипаты. Канд.дисс.авторефераты. Алматы, 2009.
- 6 Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М., 1990.
- 7 Тіл білімі сөздігі. Алматы, 1998.
- 8 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2005.

References

- 1 Əlisžhanov S. Fylymi prozanuñ sintaksisi. – Almaty, 2007.
- 2 Nikitin SE Semantic analysis of the language of science. On a material of linguistics. – M., 1987.
- 3 Malbaqov M. Kazakh tili tysindirme sozdiginiñ qurylymduq negizderi. Philology fylymdarynuñ doctors dissertatsiyasy. – Almaty, 2003.
- 4 Mұsaeva J. Kazakh leksikografiyasında qoldanylatyn ataulardyñ metatildik Tabigaty. Philology fylymdarynuñ candidates abstracts. – Almaty, 2006.
- 5 Altaybekova Q. Terminologiyalyq birlikterdiñ leksikografiyaluq Sipatov. Kand.diss.avtoreferaty. – Almaty, 2009.
- 6 Great Encyclopedic Dictionary. Linguistics. – M., 1990.
- 7 Til bilimi sozdigi. – Almaty, 1998.
- 8 Qaliev F. Til bilimi terminderiniñ tysindirme sozdigi. – Almaty Sozdik-2005.